

نگاهی انتقادی به مهم‌ترین آثار مقتل‌نگاری معاصر

محمدسعید نجاتی

چکیده

مقتل‌نگاری عاشورا از دانش‌های کهنی است که شیعه در آن نقشی تأثیرگذار، و پیوندی مستقیم با حفاظت از کیان تشیع داشته است. این مقاله به دنبال معرفی مهم‌ترین آثار مقتل‌نگاری معاصر شیعه است که می‌توان آن را در سه رویکرد ترجمه یا بازآفرینی مقاتل پیشین، جمع‌آوری گزارش منابع مختلف و بررسی نقادانه مقاتل پیشین و آفرینش مقاتل جامع تقسیم‌بندی کرد. در این سه رویکرد، کتاب‌های وقعة الطف و به تناسب آن مقتل ابومخنف، تصحیح و منبع‌شناسی ملهوف و به تناسب آن کتاب ملهوف، لواعج الاشجان، مقتل مرقم، مقتل الشمس، نفس المهموم، موسوعة كلمات الامام الحسين، موسوعة شهادة المعصومین، مع الركب الحسينی، تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهدا و شهادت‌نامه امام حسین علیه السلام و سیره الحسين به صورت انتقادی معرفی شده‌اند.

واژگان کلیدی: مقتل‌نگاری، عاشورا، امام حسین علیه السلام، کربلا، مقتل الحسين.

مقدمه

مقتل‌نگاری بخش مهمی از تاریخ‌نگاری اسلامی است و تحول و دگرگونی‌هایی را پشت سر گذاشته است که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود. این نوشتار، درباره منابع و آثاری است که شیعیان درباره تاریخ عاشورا و شرح شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش نگاشته‌اند؛ اعم از آنکه به نام مقتل باشد یا به نام دیگری و بنابراین شامل عاشوراپژوهشی می‌شود. مقاله حاضر درصدد معرفی و دسته‌بندی تلاش‌های امروز درباره مقتل‌نگاری است که آن را در سه دسته ترجمه یا بازآفرینی مقاتل پیشین، جمع‌آوری و بازنویسی مقتل مستند به سبک پیشینیان، و بررسی نقادانه گزارش‌های مقتل‌های پیشین و بازآفرینی مقاتل جامع می‌توان تنظیم کرد. در این پژوهش، بیش از دوازده مقتل معرفی شده است.

مقتل در لغت و اصطلاح

«مقتل» بر وزن مَفْعَل، اسم مکان از ریشه «قتل»، به معنای قتلگاه و کشتن‌گاه است. (رافعی، ۱۴۱۴، ص ۴۹۰). اما در اصطلاح تاریخ‌نگاری، مراد از «مقتل» شرح علل، انگیزه‌ها، وقایع پیرامونی، جزئیات، حوادث مقارن و پیامدهای کشته شدن فرد یا افراد مشخصی است که به نوعی، در یک برهه زمانی، منشأ تحول در ابعاد مختلف فکری، سیاسی، فرهنگی، نظامی یا اجتماعی بوده‌اند. (قهرمانی شایق، ۱۳۹۴، ص ۳۹).

مقتل‌الحسین علیه السلام، نوعی تک‌نگاری تاریخی است که در آن به شرح جریان شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش و در یک کلام، به واقعه کربلا (از آغاز تا پایان) پرداخته شده است. البته اینکه بر بسیاری از آثار یادشده عنوان مقتل اطلاق شده، به این علت است که مقتل‌نویسان و مورخان تاریخ عاشورا، اخبار مربوط به واقعه عاشورا و کیفیت نبرد و شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش را در یک‌جا جمع کرده و آن آثار، محل گردآوری آن‌اخبار

شده است. بنابراین تعبیر «مقتل‌الحسین (علیه السلام)» به معنای مکان‌اخبار گردآوری شده درباره واقعه عاشورا به ویژه شهادت امام حسین (علیه السلام) است (رنجبر، ۱۳۸۶، ص ۱۶۵).

تفاوت عاشورانگاری با مقتل‌نگاری

عاشورانگاری دارای محتوای مقتل‌نگاری اصطلاحی است، با این تفاوت که آثاری را نیز که شامل حوادثی دیگر، افزون بر گزارش عاشورا است، در بر می‌گیرد و محتوای مقتل، بخشی از موضوع کتاب، و نه تمام آن بوده است (پیشوایی و دیگران، ۱۳۹۰، ش ۱، ج ۱، ص ۴۳).

پیشینه پژوهش

آثار بسیاری درباره مقتل‌نگاری در سال‌های اخیر منتشر شده که به معرفی و نقل مقتل‌های نوشته شده تاکنون پرداخته‌اند؛ هرچند که به طور اختصاصی به مقتل شیعه پرداخته‌اند. مقاله «سیری در مقتل‌نگاری»، اثر محمدجواد صاحبی، از مهم‌ترین این آثار است که به طور بسیار مختصر، سیر مقتل‌نویسی در شیعه را بیان کرده است (صاحبی، ۱۳۷۴، ص ۲۶۲).

معرفی و نقد منابع عاشورا از سیدعبدالله حسینی، کتابی پرتبوع و جامع است که با نگاهی انتقادی و پس از بیان کلیاتی درباره منابع عاشورا در فصل اول، با ارائه دسته‌بندی محتوایی، به معرفی و نقد مقاتل تا دوره معاصر پرداخته است (گزارش‌های تاریخی، گزارش‌های رجال، گزارش‌های داستانی، گزارش‌های تخیلی، گزارش‌های جعلی). نویسنده تنها گزارش‌های تاریخی را دارای اعتبار و ارزش دانسته که در سه گزارش «ابومخنف با روایات متعدد از طبری، مفید، ابوالفرج و...»، «گزارش (بی‌اعتبار) حصین» و «گزارش ابومعشر با روایان دیگر» منحصر است (حسینی، ۱۳۸۶، ص ۷). وی در فصل چهارم با عنوان گزارش‌های جعلی، روایت عمار دهنی، روایت أمالی صدوق و مقتل جابر جعفی را جای داده و در فصل پنجم با عنوان گزارش‌های داستانی الفتوح ابن اعثم، مقتل الحسین خوارزمی، روضة الواعظین، مناقب آل ابی طالب، لهوف، مثير الاحزان، و در فصل

ششم که آن را گزارش‌های تخیلی نامیده، نور العین، دلائل الامامة، منتخب طریحی و اسرار الشهادة را جای داده است. همین‌طور که از عناوین مشخص است، ملاک این تقسیم‌بندی روشن نیست و برخی از کتب را در دو فصل جای داده و برخی از کتاب‌ها را که می‌توانستند در دو فصل قرار گیرند، تنها در یک فصل قرار داده است.

به نظر می‌رسد معیارهای ارزیابی نویسنده و داستانی یا مجعول دانستن روایت نزد نویسندگان، چندان استوار نیست. ایشان خردگریزی را با خردستیزی در نقل گزارش‌ها یکسان ترجمه کرده که باعث شده در این اثر کمتر نوشته‌ای از گزند تیغ نقد نویسنده محترم در امان بماند. نویسندگان، روایات منسوب به ائمه را به دلایلی چند، که خود از آن مطمئن است، انکار کرده، آن چنان‌که اگر قرآن کریم نیز کتاب مقتل بود، بعید نبود به دلیل نقل داستان و وجود رؤیا در آن، از سوی نویسنده محترم نقد شود. در عین حال معرفی منابع مختلف در این کتاب و نقل نقدهای بجا، همچنین رد نقدهای تندروانه، از ویژگی‌های این پژوهش است.

آثار دیگری نیز در زمینه مقتل‌نگاری تولید شده است که در این پژوهش راهگشا بود؛ اما به منظور رعایت اختصار از ذکر آنها خودداری می‌کنیم.

مقتل‌نگاری و نگاه‌های عاشورا در عصر کنونی (سده اخیر)

در عصر کنونی، روند نگارش مقتل در شیعه همچنان ادامه یافته؛ هرچند رویکردهای آن تا اندازه‌ای تغییر کرده است؛ زیرا علاوه بر به خدمت گرفتن مقتل برای فلسفه‌گریه کردن و گریاندن محض، رویکرد الگوگیری از عاشورا در ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نیز بیشتر مورد توجه قرار گرفته و تحت تأثیر حرکت‌های اصلاحی درون شیعه، جریانی ایجاد شده است تا وقایع کربلا را بازنمایی، و چهره واقعی آن را برای الگوگیری جوامع مختلف، ترسیم کند. بر این اساس می‌توان نوشته‌های دو قرن اخیر را در چند دسته جای داد:

۱. ترجمه و گردآوری مطالب مقاتل پیشین و بازآفرینی آن؛

۲. جمع‌آوری و نگاهی دوباره به منابع مختلف؛

۳. بررسی نقادانه مقتل‌های پیشین و بازآفرینی مقتل‌های جامع‌نگر با توجه به همه منابع معتبر.

نظر به اینکه آثار انتشاریافته در سده اخیر، به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، به شدت فزونی یافته و با توجه به محدودیت حجم مقاله، در ادامه تنها به ذکر نمونه‌هایی برتر از این تلاش‌ها بسنده می‌شود.

۱. ترجمه یا بازآفرینی مقتل‌های پیشین

الف) وقعة الطف، (بازسازی مقتل ابومخنف)

این کتاب، گزارش‌های ابومخنف به روایت طبری از واقعه کربلاست که یکی از استادان معاصر تاریخ اسلام، آن را انتخاب، و در مجموعه‌ای منسجم، منتشر کرده است. گردآورنده دانشمند پس از مقدمه‌های مبسوط درباره ابعاد مختلف شخصیت ابومخنف و کتاب و روایانش و اثبات مخدوش بودن انتساب مقتل ابی‌مخنف موجود، به ابومخنف، (یوسفی غروی، ۱۳۶۷، ص ۸-۶۶). گزارش‌های ابومخنف را از واقعه عاشورا از مرگ معاویه تا بازگشت اهل‌بیت علیهم‌السلام به مدینه، از متن طبری گزینش کرده و ارائه داده است. این ارائه به همراه پاورقی‌های مفصل و تصحیح متن است که با کوشش مشخص شده است. از جمله خدمات استاد در این پاورقی‌ها عبارت‌اند از: اعراب کلمات سخت‌خوان، معرفی شخصیت‌هایی که در متن از آنها نامبرده شده و ارائه کارنامه و سابقه مختصر آنها به گونه‌ای که می‌توان ترجمه چهره‌های برجسته یاران سیدالشهدا و لشکریان عمر سعد را در این پاورقی‌ها یافت (ر.ک: همان، ۱۳۶۷، ص ۸۸، ۹۳، ۹۵ و...). مقایسه برخی از گزارش‌های ابومخنف و مقاتل دیگر با روایت طبری (برای نمونه ر.ک: همان، ۱۳۶۷، ص ۷۵، ۸۱ و ۸۵)، ارائه توضیحات روشنگرانه در موارد مبهم (ر.ک: همان، ۱۳۶۷، ص ۸۹)، توضیح اصطلاحات و ضرب‌المثل‌های متن (برای نمونه ر.ک: همان، ۱۳۶۷، ص ۱۰۸، ۱۱۰ و ۹۵)، ارائه

تحلیل‌های مختصر و در حوصله پاورقی پس از نقل گزارش‌های مهم. (همان، ۱۳۶۷، ص ۱۱۵) و تکمیل نواقص مهم گزارش ابومخنف، مانند نقل مقتل حضرت ابوالفضل از ارشاد مفید با تذکر فقدان این قسمت در روایت طبری از ابومخنف (همان، ۱۳۶۷، ص ۲۴۵). این کتاب را با مجموعه توضیحات و پاورقی‌های آن می‌توان یکی از متقن‌ترین آثار موجود در زمینه مقتل دانست؛ هرچند ارائه توضیحات در قالب پاورقی و حاشیه‌نگاری، کار را اندکی بر مخاطب دشوار کرده و او را برای یافتن مطلب، سردرگم می‌کند. ترجمه روان و نسبتاً دقیقی از این کتاب، با قلم آقای دکتر جواد سلیمانی، با عنوان نخستین گزارش مستند از نهضت عاشورا، منتشر شده است. دکتر جودکی نیز تلاشی پس از استاد یوسفی غروی در زمینه‌گزینش مقتل ابومخنف از متن طبری داشته است که با نام نخستین مقتل مکتوب امام حسین علیه السلام منتشر شده است.

ب) تصحیح و منبع‌شناسی کتاب الملهوف

دکتر مصطفی صادقی کاشانی، در بخش اول این کتاب به نسخه‌شناسی و مباحث کلی و در بخش دوم به ذکر متن ملهوف، با اختلافات نسخ آن، پرداخته است. نویسنده در بخش اول بیان می‌کند که در حین کار برای منبع‌شناسی کتاب ملهوف، روشن شد که بخشی از مطالب این کتاب از سید نیست و در همه نسخه‌ها نیز مشترک نمی‌باشد؛ اشکالی که با مراجعه به نسخ خطی نمایان‌تر شد. وی با مقایسه ۵۷ نسخه خطی و سنگی به تصحیح انتقادی کتاب لهوف پرداخته و باینکه نام «ملهوف» را درست می‌داند، اما نام مشهور «لهوف» را برای آن به کار برده است (صادقی کاشانی، ۱۳۹۵، ص ۲۲). نویسنده اوج استفاده و ارجاع به لهوف را از دوره صفویه می‌داند که علاوه بر موج توجه به مقتل در این دوره، به اعتبار و جایگاه سید بن طاووس نیز بازمی‌گردد (همان، ۱۳۹۵، ص ۲۶). ایشان معتقد است که لهوف و میث‌الاحزان، هر دو تحریری از کتاب سومی هستند و نه لهوف و نه میث با توجه به یکدیگر نگاشته نشده‌اند (همان، ۱۳۹۵، ص ۱۳). نتیجه این تحقیق، استخراج سی اختلاف عبارتی و نقلی، با چشم‌پوشی از خطاهای

املائی و قلمی است. برخی از این اختلافات عبارت‌اند از: جمله «لایوم کیومک»، حضور فرشتگان نزد امام، گزارش معمر بن مثنی مثنی بر اعزام گروهی برای ترور امام به مکه، جمله مشهور مشیت (ان الله شاء ان یراک)، نام بردن از حضرت رقیه در خطاب به زنان اهل حرم، چگونگی شهادت کودک صغیر و... (همان، ۱۳۹۵، ص ۳۷).

نویسنده محقق این کتاب بر این باور است که غالب حذفیات از نسخ مختلف لهوف، مطالبی است که منبع اصلی آنها در دسترس نیست و معرکه آرای عاشورا پژوهان و مورد اختلاف است و نتیجه می‌گیرد دست کم بیست روایت از کتاب لهوف محل تردید جدی است. درباره این اضافات دو احتمال وجود دارد: یا از اضافات نساخان و کاتبان است، یا ویرایش بعدی نویسنده است؛ هرچند که شاهدهی ندارد (همان، ۱۳۹۵، ص ۳۸). از آنجا که این کتاب مبتنی بر لهوف است و ویرایشی جدید از آن ارائه داده و کتاب لهوف نیز مورد توجه جامعه است، در ادامه به خود این کتاب نیز می‌پردازیم. این کتاب، اللهوف علی قتلی الطفوف، اثر سید رضی الدین ابوالقاسم علی بن موسی ابن جعفر بن طاووس (۵۸۹ - مق) است که آن را «ملهوف» نیز گفته‌اند. ولی به گفته آقابزرگ، «لهوف» مشهورتر است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۳۰، ج ۲۲، ص ۲۲۳). سید ابن طاووس، از چهره‌های برتر فقهی، کلامی و معنوی، از خاندانی مشهور از شیعه حله است (کلبزگ، ۱۳۷۱، ص ۱۹). او آثار بسیاری دارد، از جمله لهوف که آن را پس از مصباح الزائر و جناح المسافر، برای برطرف کردن نیاز مسافران به مقتلی مختصر، به دلیل تنگی وقت زائران، نگاشته است (ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص ۱۱).

سید، ساختار و فصول این اثر را همانند ابن نما در سه مسلک تدوین و نگارش کرده است: مسلک نخست: امور متقدم بر جنگ، مسلک دوم: شرح نبرد روز عاشورا و امور نزدیک به آن، و مسلک سوم: حوادث پس از شهادت. برخی از محققان گمان دارند که ابن طاووس مطالب مقتل خود را از ابن نما گرفته است. البته ابن طاووس نه تنها در هیچ جای این اثر به این نکته اشاره نکرده، بلکه - چنان که گفته شد - او در جای دیگر گفته است که هیچ کس بر او در نگارش چنین کتابی سبقت نگرفته است

(رنجبر، ۱۳۸۶، ص ۸۳). افزون بر اینکه این ادعا با توجه به تفاوت گزارش‌های این دو اثر از نظر محتوا و نوع چینش مطالب، پذیرفته نیست؛ چراکه گزارش‌های ابن طاووس مختصرتر و از تعابیر خود نویسنده است، وی غالب گزارش‌ها را نقل به مضمون، و با قلم خود گزارش کرده است.

در این کتاب، هرچند تلاش شده تا چینش حوادث منطقی باشد، موارد خطایی هم دیده می‌شود؛ مانند طلب آب و اتمام حجت پیش از حوادث تاسوعا و ذکر عبور زنان از مصرع شهدا و سخنان حضرت زینب هنگام غارت (ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص ۱۳۳) که ظاهراً مربوط به بعد از عاشورا است. برخی از گزارش‌های منحصر به فرد سید ابن طاووس از این قرارند:

- حدیث مشیت؛ یعنی جمله مشهور حضرت از قول رسول خدا ﷺ «ان الله شاء أن يراك قتيلا وان الله شاء أن يراهنّ سبايا»؛

- نقل جزئیات بیشتر از مقتل امام مانند گزارش اصابت سنگ به پیشانی امام و به دنبال آن اصابت تیر سه شعبه به قلب و بیرون آوردن آن و به زمین آمدن و خواندن دعای «بسم الله و بالله...» (همان، ۱۳۴۸، ص ۱۲۰)؛

- نقل نسبتاً کامل خطبه‌های طولانی امام، از جمله خطبه‌ای که در مکه قرائت کرد و از شهادت خود خبر داد «خط الموت علی ولد آدم...» (همان، ۱۳۴۸، ص ۶۰).

از جمله منابع سید بن طاووس را می‌توان «اصل» (به معنای کتاب حدیثی در یک موضوع) احمد بن حسین بن عمر بن بریده که از آن نام برده و مقتل ابن اعثم دانسته‌اند (همان، ۱۳۴۸، ص ۶۳).

۲. جمع‌آوری و نگارش مقتل مستند به سبک پیشینیان

الف) لواجع الاشجان

نویسنده این کتاب سید محسن امین، فقیه، ادیب و شرح‌حال‌نگار شیعی اهل جبل عامل لبنان است و پس از محدث نوری، یکی از مجتهدان پیشگام تصحیح روش

عزاداری در سوگ امام حسین علیه السلام به شمار می‌رود. اعیان الشیعة مهم‌ترین اثر دانشنامه‌ای وی، مشتمل بر معرفی علما و بزرگان شیعه است.

کتاب *لواعج الاشجان* (داغ مصیبت‌ها) از مقدمه و سه مقصد و یک خاتمه تشکیل شده است. مؤلف در مقصد اول به طور خلاصه از مرگ معاویه تا دعوت کوفیان، مطالبی بیان کرده و مقصد دوم کتاب را به واقعه روز عاشورا اختصاص داده است. حدود یک‌چهارم از مباحث آخر کتاب نیز به پس از شهادت و نقل خطبه‌های اهل بیت علیهم السلام در کوفه و شام اختصاص دارد. مؤلف در خاتمه از دو موضوع جداگانه گفت‌وگو کرده که یکی محل دفن سر مقدس، و دیگری اطلاع امام از شهادت خود است (امین، ۱۴۳۶، ص ۵۴).

متن تصحیح‌شده این کتاب توسط استاد منذر حکیم با معرفی منابع آن منتشر شده است. این کتاب دارای متنی روان و به عربی معاصر است و مؤلف محترم دغدغه ارائه مقتلی بدون خدشه و صحیح داشته (همان، ۱۴۳۶، ص ۲۵۴). امین در این کتاب، رجزها یا مرثیه‌های متناسب با مصائب را آورده است (ر.ک: همان، ۱۴۳۶، ص ۱۵۴ و ۱۷۷). وی از نقل خواب یا گزارش‌های مختلف منابع، با حذف نقاط تعارض، ابایی نداشته و آمارهای مبالغه‌آمیز را ذکر کرده است؛ برای نمونه تعداد کشته‌شدگان به دست حبیب بن مظاهر را ۷۲ نفر ذکر کرده که حتی مصحح دانشمند نیز نتوانسته منبعی برای آن بیابد (همان، ۱۴۳۶، ص ۱۵۷)؛ هرچند در مواردی آن را با «قیل» نیز آورده است.

این کتاب با دو عنوان *اشک و ماتم در سوگ سبط نبی خاتم و امام حسین علیه السلام* و *حماسه کربلا به فارسی ترجمه و منتشر شده است* (ویکی شیعه، مقاله *لواعج الاشجان*).

ب) *مقتل الحسین*

نویسنده این کتاب، سید عبدالرزاق بن محمد موسوی *مُقرّم* (م ۱۳۹۱ق) از دانشمندان محقق و نویسندگان معاصر است که کتاب‌هایی درباره خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و تاریخ اسلام نگاشته است (مقرّم، ۱۳۷۷، ص ۱۷). مقرّم در این کتاب در مقدمه‌ای طولانی به مسائل و بحث‌های پژوهشی درباره امام حسین علیه السلام و قیام آن حضرت پرداخته است و سپس در متنی روان و ادبی و با انشای

خود، به نقل حوادث کربلا به صورت تاریخ تحلیلی پرداخته است. متن ادبی، زیبا و پرشور این مقتل باعث شده تا بسیاری از مقتل‌نویسان از متن مقرر در کتاب‌های خود استفاده کنند. همچنین در پاورقی‌های این کتاب، به تناسب مطالب، بحث‌های فقهی، لغوی و ادبی نیز ارائه شده است (برای نمونه رک: همان، ۱۳۷۷، ص ۱۴۱ و ۱۵۰).

وی در بخش اصلی، بیشتر مطالب خود را از کتب و مقتل‌های مختلفی چون مقتل خوارزمی، مثير الاحزان، نفس المهموم، تذکرة الخواص، تاریخ طبری، ارشاد المفید، لهوف و أمالی صدوق نقل کرده؛ هرچند گاه مطالبی را از منابعی موهون چون اسرار الشهادة و منتخب طریحی (همان، ۱۳۷۷، ص ۱۶۳) آورده است. مؤلف، در اثنای کتاب، اشعار و مرثی شاعران معاصر را (به زبان عربی فصیح و عامیانه) ضمیمه کرده است. ترجمه مقتل مقرر، با عنوان‌های چهره خونین حسین سیدالشهدا علیه السلام، داستان کربلا و سالار کربلا، حسین بن علی علیه السلام به بازار عرضه شده است (ویکی شیعه، مدخل مقتل مقرر). پژوهشگر سخت‌کوش رجال شیعه، شیخ محمود دریاب، بخش عاشورای این کتاب را همراه مقدمه‌ای در باب عزاداری برای سیدالشهدا و با حذف مطالب زائد بر اصل گزارش‌ها و گزینش گزارش‌های معتبر، در قالب کتاب تحقیقی، با نام یوم عاشورا منتشر کرده است (دریاب، ۱۳۸۱، ص ۲۰).

ج) مقتل الشمس

استاد محمدجواد صاحبی در این کتاب تلاش داشته تا اثری منقح، مبنی بر نقل و به دور از تحریف را با توضیح و تحلیل مناسب - که برای طیف گسترده باسوادان، قابل فهم باشد - به نگارش در آورد و ضمن تکیه بر منابع و روایات معتبر، همت خود را بر جمع بین روایات و نه حذف آنها نهاده است. وی تلاش داشته متنی یک‌دست از گزارش نهضت حسینی، بدون کنکاش‌ها و استدلال‌های تاریخی در رد یا پذیرش گزارش‌ها ارائه دهد. (صاحبی، ۱۳۷۵، ص ۱۵). این کتاب با معرفی مختصر امام حسین علیه السلام، به عنوان رهبری نهضت، آغاز شده و پس از ارائه تحلیل اجمالی از تلاش‌های امام در

دوران معاویه، به مرگ معاویه و حوادث مربوط به نهضت تا بازگشت کاروان اسیران به مدینه پرداخته است.

متن این کتاب، بسیار روان و دقت ترجمه درخور ستایش است. اما خطاها یا لغزش‌هایی نیز در آن یافت می‌شود؛ مثلاً نویسنده محترم، عبارت «رکب المسنأه» را که به معنای راه رفتن بر سیل بند و آب‌گیر با اسب است، به غلط «سوار شتر مسنأه» ترجمه کرده است (صاحبی، ۱۳۷۵، ص ۲۳۸). زیرا در وسط معرکه و هنگامی که بیشتر یاران حضرت شهید شده‌اند، اصلاً جایی وجود ندارد که امام از اسب جنگی پیاده، و بر شتر سوار شود.

همچنین عبارت شمر را که گفت: «عبد الله علی حرف...»، چنین ترجمه کرده است: «خدا را برحرفی می‌پرستم». البته در پرانتز توضیح راهگشایی داده است: «از خدا پرستی دور باشم» (همان، ۱۳۷۵، ص ۱۹۴) که برگرفته از آیه قرآن است «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ» درحالی که مقصود از «حرف»، معنای لغوی آن یعنی کناره است و سخن شمر به این معناست که «در لبه کفر، خداپرستی می‌کنم، اگر سخنت راست باشد...».

همچنین جمله استغاثه و دعایی «یا محمداه صلی علیک ملیک السماء» را این‌گونه ترجمه کرده است: «ای محمدی که فرشتگان آسمان بر تو درود می‌فرستند» (همان، ۱۳۷۵، ص ۲۵۱). درحالی که باید این‌گونه باشد: «ای محمد، به فریاد رس، درود پادشاه آسمان بر تو باد».

تلاش مؤلف محترم برای جمع بین روایات مختلف، گاه کار را مشکل کرده است؛ برای نمونه، وی درباره طفل ذبیح امام حسین علیه السلام به سه ذبیح قائل شده است که در تاریخ پذیرفته نیست. همچنین سن علی‌اکبر را به تقلید از مقاتل، هجده تا ۲۳ سال ذکر کرده که هجده، برخلاف مشهور تاریخ است. همچنین مؤلف، جملاتی را آورده که تنها با گزارش‌های دیگر می‌توان آن را فهمید ولی به ذکر اصل جمله بسنده کرده است؛ مانند این جمله که حضرت عباس علیه السلام به برادرانش توصیه می‌کند به جنگ بروند و خیرخواهی کنند و در ادامه می‌گوید: «چراکه شما فرزندی ندارید» (همان، ۱۳۷۵، ص ۲۳۸). درحالی که این جمله از نقلی دیگر است که به ارث‌بری عباس علیه السلام از برادرانش مربوط می‌شود و جای نقد دارد.

با اینکه بنای نویسنده بر نوشته‌ای یکنواخت بوده، از سلیقه ناهماهنگ ارباب مقاتل تقلید کرده که و هنگام نقل جنایت برخی از جانیان، عقاب دنیوی یا کیفری که به دست مختار دیدند را نیز بازگو می‌کند (همان، ۱۳۷۵، ص ۲۴۴).

د) نفس المهموم

نویسنده این کتاب، شیخ عباس قمی (۱۲۹۴ - ۱۳۵۹ق)، محدثی دانشمند و باتقوا، و در نقل و نگارش حدیث، دقیق و باتقوا بود. آقابزرگ تهرانی که همراه و هم‌شاگردی وی در نجف بود، در وصف او می‌گوید: «او را نمونه انسان کامل یافتیم» (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۳۰، ج ۱۵، ص ۹۹۸). شیخ عباس فردی پرکار بود؛ به طوری که بیش از هشتاد اثر به زبان‌های عربی و فارسی در موضوعات مختلفی از جمله عقاید، فقه، شرح حال معصومان، رجال و درایه، تاریخ، مقتل، آداب و عبادات، ادعیه و اخلاق تحریر کرده است (قمی، ۱۴۲۱، ص ۳). وی انگیزه خود را از تألیف نفس المهموم، جمع‌آوری اخبار معتبری دانسته است که از راویان معتبر رسیده و شیخ عباس خود از آنها روایت کرده است. (بر اساس اجازات روایتی که داشته) این کتاب مشتمل بر یک مقدمه و پنج باب است که باب اول شامل موارد مقدماتی چون برخی از صفات امام و ثواب گریستن بر آن حضرت، باب دوم شامل متن اصلی مقتل یعنی وقایع مربوط به قیام عاشورا از مرگ معاویه تا شهادت امام حسین علیه السلام، باب سوم در وقایع پس از شهادت امام شامل شیون زنان حرم، غارت خیام و اهل بیت علیهم السلام در کوفه و شام، باب چهارم شامل گریه آسمان و زمین و اهل آن بر امام حسین علیه السلام و مرثی شاعران در مصیبت آن حضرت و... و باب پنجم شامل فضل زیارت آن حضرت، تاریخچه‌ای از قبر و حرم مطهر و خاتمه‌ای در ذکر توابین و قیام مختار است (همان، ۱۴۲۱، ص ۶۳۹).

احاطه شیخ عباس بر منابع مختلف و استفاده‌اش از کتب دیگری غیر از مقاتل، مانند کتب انساب، باعث شده مقتلی جامع، با ارائه جزئیات بسیاری از مصائب، ارائه دهد و حتی الامکان در ارائه گزارش‌ها و روایات مختلف بکوشد. با این حال اعتماد وی

به منابعی چون مقتل بحار باعث شده که برخی مطالب مورد تردید نیز به این مقتل افزوده شود. وی در مواردی نیز از اشعار شاعران علاوه بر رجزها و اشعار متن مقتل استفاده کرده و علاوه بر گزینش و ترجیح برخی گزارش‌ها و نقد برخی دیگر، در پاره‌ای موارد به ایراد توضیحاتی به تناسب مطلب پرداخته است؛ چنان‌که پس از مقتل حضرت ابوالفضل، تذیل مفصلی درباره شجاعت دارد (همان، ۱۴۲۱، ص ۳۱۱).

ترجمه‌های متعددی از این کتاب باقی‌مانده است؛ از جمله: ترجمه میرزا ابوالحسن شعرانی با عنوان *دمع السجوم*، ترجمه محمدباقر کمره‌ای، با عنوان *رموز الشهاده*، ترجمه‌ای با نام *بر امام حسین (علیه السلام) چه گذشت؟*، از جواد قیومی اصفهانی و ترجمه علی نظری منفرد.

مرحوم شیخ عباس قمی در کتاب *منتهی الآمال* نیز که درباره زندگی *معصومان (علیهم السلام)* است، در قسمت زندگی و مقتل امام حسین (علیه السلام)، مقتلی را با همان سبک و سیاق نفس المهموم، ولی به زبان فارسی و با اختصار بیشتر، فراهم آورده است (همو، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۸۴۱).

هـ) موسوعه کلمات الامام الحسین (علیه السلام)

این موسوعه، حاصل تلاش جمعی از محققان پژوهش‌کننده باقرالعلوم، وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی است که مجموعه‌ای از گزارش‌ها و ۹۷۰ روایت، درباره زندگی امام حسین (علیه السلام) از ولادت تا شهادت، واقعه کربلا و همچنین سخنان آن حضرت را شامل می‌شود (گروه حدیث پژوهش‌کننده باقرالعلوم، ۱۳۸۵، مقدمه). ترجمه این اثر نیز با عنوان *فرهنگ جامع سخنان امام حسین (علیه السلام) چاپ و منتشر شده است.*

این موسوعه که با هدف تبیین جایگاه ویژه و مقام و منزلت امام حسین (علیه السلام) میان تمام فرق اسلامی و تفسیر و تبیین حوادث صدر اسلام و عصر زندگی حضرت اباعبدالله (علیه السلام) به صورت صحیح نگاشته شده است (همان، مقدمه مرد)، در دو جزء و نه فصل گرد آمده است و برای رسیدن به این هدف، تمام منابع تفسیری، فقهی، حدیثی و تاریخی مسلمانان، اعم از شیعه و سنی، با کمک نرم‌افزارهای کامپیوتری جست‌وجو شده و با

این کار تمام احادیث منسوب به امام، که سخنان، رفتار و سیره عملی آن حضرت را شامل می‌شود، جمع‌آوری شده است. آن سخنانی که زمانشان قابل تشخیص است، در بخش اول شامل کلام امام در زمان رسول‌الله ﷺ، در زمان امامت امیرالمؤمنین ﷺ، امامت امام حسن ﷺ و امامت خودشان، تفکیک شده (مقتل در همین بخش است) و در بخش دوم به صورت موضوعی، سایر سخنان آن حضرت در موضوعات احکام، عقاید، اخلاق، ادعیه و اشعار فراهم گشته است (همان، ۱۴۱۵، مقدمه، ص.ز).

هدف این گردآوری، جمع کردن همه سخنان منسوب به امام، بدون توجه به ضعیف یا مردود بودن برخی از آنها بوده است و در این مورد، تنها روایاتی که نویسندگان محترم به جعلی بودنشان یقین داشته‌اند، استثنا شده است (همان، مقدمه، ص.ح).

این روایات با سلسله اسناد و از همه منابع موجود، حتی منابع متأخر با وجود منابع متقدم، نقل شده است. منابعی مانند ناسخ التواریخ، نفس المهموم، مدینه المعجز محل ارجاع گزارش شب عاشورایی قرار گرفته‌اند که منبع اصلی آن الهدایة الکبریٰ خصیبه است (همان، ۱۴۱۵، ص.۴۰۲). البته مؤلفان متعهد شده‌اند که ناهماهنگی حدیثی آن را با اعتقادات شیعی در پاورقی تذکر دهند. با این حال برخی از ناقدان اعتقاد دارند: «جز در مواردی نادر، توضیحی درباره این روایات نداده‌اند و آن را به طور مبهم برای خوانندگان باقی گذارده‌اند» (اصغری‌نژاد، ۱۳۷۶، ص.۳). از جمله این موارد نادر گزارش عروسی قاسم در روز عاشورا و گرماگرم معرکه است که از طریحی نقل شده و در پاورقی به وجود اشکالاتی روشن در آن اشاره شده است (گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم، ۱۳۸۵، ص.۴۶۵).

مهم‌ترین امتیاز این اثر را گردآوری زانمند سخنان امام حسین ﷺ می‌توان دانست که تا حدی امکان مقایسه متون منابع مختلف را با یکدیگر فراهم کرده است. هرچند تلاشی برای جمع روایات متعارض و ناهماهنگ در آن به چشم نمی‌خورد؛ فی‌المثل گزارش بدون اعتبار کشته شدن محمد بن اشعث به نفرین امام، بدون اندک نقدی ذکر شده است (همان، ۱۳۸۵، ص.۵۵۴).

ترجمه این کتاب با نام فرهنگ جامع سخنان امام حسین، به همت استاد علی مؤیدی انجام شده که بخشی از اسناد را حذف، و از ذکر منابع در پاورقی‌ها صرف نظر کرده است (گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم، ترجمه علی مؤیدی، ۱۳۸۵، ص ۱۹).

(و) کتاب موسوعة شهادة المعصومین یا فرهنگ جامع شهادت معصومین علیهم‌السلام

این مجموعه به همت پژوهشکده باقرالعلوم قم منتشر شده و جلد دوم آن حاوی مطالب مربوط به جریان شهادت حضرت اباعبدالله الحسین علیه‌السلام است که ضمن مقدمه‌ای ارزشمند درباره تاریخ مقتل‌نگاری و معرفی فصول کتاب، در چند فصل به شرح زیر دسته‌بندی شده است: فصل اول: گوشه‌ای از شخصیت بزرگوار آن حضرت، فصل دوم: دفاع او از حق، فصل سوم: پیشگویی شهادت او، فصل چهارم: وصایای امام حسین علیه‌السلام، فصل پنجم: وقایع نهضت حسین علیه‌السلام فصل ششم: کیفیت شهادت آن حضرت، فصل هفتم: دفن آن حضرت و یارانش، فصل هشتم: پس از شهادت امام، فصل نهم: مرثیه و گریه بر امام حسین علیه‌السلام و اشعار مربوط به آن (جمعی از مؤلفان، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۹۸).

جمع‌آوری مقتل از منابع مختلف و تلاش برای چینش زمانی حوادث مقتل و جامعیت نسبی آن از ویژگی‌های مثبت این کار است که گروهی از فضلا و نخبگان حوزه علمیه قم آن را انجام داده‌اند. نگاه حداکثری برای جمع اطلاعات و گزارش‌ها و نقل نکردن گزارش‌های موهنی چون عروسی قاسم در بحبوحه جنگ و شیر فضا، از نقاط قوت این اثر است. در این میان، بی‌میلی به ارائه جمع‌بندی درباره روایات ناهم‌نوا و نپرداختن به نکته‌های مبهم گزارش‌هایی مانند بیهوش شدن امام و قاسم هنگام وداع در وسط معرکه (همان، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۴۸) یا طلب آب علی اکبر جوان از پدر محاصره‌شده که به نقل از برخی از منابع آمده (همان، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۴۰)، همچنین ارجاع به منابع متأخر مانند ناسخ التواریخ و الدمعة الساکبة و منتخب طریحی و مثير الاحزان و عوالم در این کتاب دیده می‌شود. نقل مفصل اشعار در فصل مربوط به گزارش مقتل، با وجود اختصاص یافتن فصلی مستقل به آن، چنان‌که در مقتل حضرت ابوالفضل آمده (همان، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۲۵۹ و ۲۶۲) نشان‌دهنده نگاه مرثیه‌سرایانه این مقتل است.

۳. بررسی نقادانه و تحلیلی مقتل‌های پیشین و بازآفرینی جامع‌نگر مقتل با توجه به همه منابع معتبر.

الف) مع الרכب الحسينی من المدینة الی المدینة

این اثر، ثمره تلاش گروهی از پژوهشگران است که به بررسی تاریخ کربلا از حرکت امام حسین علیه السلام از مدینه تا بازگشت اسیران اهل بیت علیهم السلام می‌پردازد و هدف آن بررسی پیشینه حادثه کربلا و واکاوی زوایای پنهان آن و بیان رویدادهای این واقعه با نگاهی تحلیلی و نقادانه است. این مقتل حادثه‌محور، که در شش جلد تنظیم شده است، تلاش دارد ترتیب حوادث را با گزارش‌های مختلف، بدون توجه به «ترتیب نگارش منابع»، پیش ببرد که از دیگر نقاط مثبت این کتاب است؛ مانند نقد گزارش کشته شدن محمد بن اشعث به نفرین امام در صحنه عاشورا که مخالف گزارش منابع مختلفی است که از مشارکت وی در جریان دستگیری عبدالله بن عقیف سخن گفته‌اند (جمعی از نویسندگان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۲۴۶). همچنین درباره اولین شهید بنی هاشم در کربلا گزارش‌های مختلف نقل، و جمع‌بندی شده است (همان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۲۵۵).

در این مقتل توضیحات مفیدی نیز در تبیین رفتار امام دیده می‌شود؛ چنان‌که با اشاره به سنت عدم تمایل به آغازگری نبرد در گزارش حوادث عاشورا مطالبی آمده و آن را از سنت‌های دعوتگران به حق در مواجهه با منحرفان و برای اتمام حجت بر آنان دانسته است تا کسی نگوید اگر هدایت مد نظرتان بود، چرا با ما جنگیدید (همان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۲۵۱). البته به نظر می‌رسد این کار امام حسین علیه السلام و پیش‌تر امیر مؤمنان علیه السلام در جنگ‌های داخلی، بر اساس حکم جنگ با مسلمانان و باغیان است که در فقه اسلام و تعالیم قرآن در مواردی در شیوه با جنگ با کافران تفاوت دارد و توجیه رفتار امام بر اساس این دستور فقهی روشن‌تر قابل اثبات است.

نگاه حاکم بر این مجموعه، تحلیل وقایع تاریخی با استفاده از مبانی کلامی است؛ چنان‌که گزارش یاد کردن امام از توصیه ابن عباس و پشیمانی ضمنی آن حضرت برای

همراه آوردن زنان را، به استناد منافات آن با جایگاه معصوم و حدیث مشیت لهوف، رد می‌کند، در حالی که فارغ از ضعف مستند این گزارش، سخنان عاطفی و احساسی در واقعه عاشورا، که جلوه بشری معصوم را نشان می‌دهد، فراوان است و نمی‌شود یکسره آنها را انکار کرد یا با مقام عصمت منافی دانست. بلکه این رفتارها و واکنش‌های عاطفی برآمده از طبیعت خاکی و عاطفه پرشور معصوم است که البته مانند عقل و سایر کمالات وی در بالاترین حد کمال قرار دارد.

از دیگر نمونه‌هایی که برای این بخش می‌توان ذکر کرد، توضیح مؤلفان محترم درباره قره‌بن قیس است که در ماجرای توبه حر، ادعا کرده بود که اگر حر او را از قصدش باخبر می‌کرد، قره نیز به امام حسین علیه السلام می‌پیوست. در حالی که کارنامه قره پس از عاشورا نشان دهنده ثبات وی در جبهه نفاق و دشمنی با خط اهل بیت است. (همان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۲۶۳). بدون تحلیل گذاشتن گزارش‌های مبهمی مانند طلب آب کردن علی اکبر ۱۸ تا ۲۷ ساله از پدر تشنه و در محاصره خود در بجنوبه نبرد که در برخی منابع ذکر شده است (همان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۳۶۴)، از دیگر نواقص این کتاب است. برخی از حاشیه‌های خارج از موضوع نیز در میان مطالب دیده می‌شود؛ مانند مطالبی نسبتاً طولانی درباره باقی ماندن فرزندی از علی اکبر. در کتاب، استفاده بسیار از متن ادبی سیدعبدالرزاق مقرر دیده می‌شود؛ مانند مقتل حضرت ابوالفضل (همان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۳۹۹) و حضرت علی اکبر (همان، ۱۴۲۸، ج ۴، ص ۳۶۲).

این مجموعه به قلم عبدالحسین بینش، با عنوان با کاروان حسینی از مدینه تا مدینه ترجمه شده و انتشارات زمزم هدایت آن را منتشر کرده است.

ب) تاریخ قیام و مقتل سیدالشهدا علیه السلام

این کتاب، اثری جامع و تحقیقی در حوزه عاشورا پژوهی است که حاصل کار گروهی از تاریخ‌پژوهان زیر نظر حجت الاسلام و المسلمین استاد مهدی پیشوایی است. در مقدمه کتاب جامعیت، توجه به نیازها و پرسش‌های مطرح در جامعه درباره

قیام حسینی و رعایت معیارهای تاریخ‌نگاری علمی به عنوان اهداف تألیف آن بیان شده است (پیشوایی و دیگران، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۳۱).

جلد اول کتاب به تحلیل وقایع عاشورا و زمینه‌های پیشین، و جلد دوم آن به وقایع پس از عاشورا اختصاص دارد. جلد اول در چهار بخش سامان یافته است: بخش اول: فصول مقدماتی شامل سیری در مقتل‌نویسی و تاریخ‌نگاری عاشورا از آغاز تا عصر حاضر است که اکثر مطالب آن برگرفته از مقاله مقتل‌نگاری دکتر رنجبر است و مطالب ارزشمندی در معرفی و نقد مقتل‌نویسی و عاشوراپژوهی دارد. بخش دوم درباره روابط و برخوردهای امام حسین علیه السلام و معاویه، بخش سوم درباره نهضت عاشورا از آغاز تا ورود امام حسین علیه السلام به کربلا، و بخش چهارم، تحت عنوان امام حسین در کربلاست که چهار فصل دارد: از ورود امام به کربلا تا روز عاشورا، رویدادهای روز عاشورا تا شهادت بنی‌هاشم، مبارزه و شهادت بنی‌هاشم، کیفیت نبرد و شهادت امام حسین علیه السلام و حوادث پس از شهادت امام (همان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷). جلد دوم در چهار بخش به بیان حوادث پس از عاشورا، پیامدهای قیام عاشورا، مباحث پیرامونی نهضت عاشورا (مانند اربعین، فلسفه عزاداری، سیر تاریخی عزاداری و واقعه عاشورا در آینه آمار و ارقام و پرسش‌ها و پاسخ‌های عاشورایی) و شرح حال و زندگی اصحاب امام حسین علیه السلام می‌پردازد (همان، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۸-۲۴).

متن سلیس و روان با زبان معیار، ترجمه دقیق و کم‌خطا، استفاده از منابع معتبر، عنوان‌بندی مناسب حوادث، تلاش جدی برای رعایت ترتیب و چینش وقایع، ارائه توضیحات علمی و راهگشا و اشاره به اختلاف گزارش‌ها در پاورقی‌ها، توجه به دغدغه‌های ذهنی و پرسش‌های مخاطب، از نقاط قوت این اثر ارزنده است. البته به نظر می‌رسد گاه دغدغه‌های کلامی باعث شده تا برای حل مشکلات و ابهامات پیش‌آمده راه ناهمواری پیش گرفته شود؛ مثلاً درباره گزارشی که می‌گوید امام در صبحگاه عاشورا دستور داد تا خیمه‌ای برپا کنند و یاران به نوبت با استعمال نوره، به

نظافت و آمادگی برای شهادت بپردازند، برای توجیه کم‌آبی و استفاده از نوره، دست به دامن اختلاف نسخه شده که گزارش مربوط به توره است و نه نوره، و اصل آن «اطلاء بالمسک فی التوره» بوده یعنی استعمال و مالیدن مُشکی که در ظرف توره است (همان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷۴۲). درحالی‌که در عربی، به کار بردن «اطلاء بالتوره» به معنای ظرف، غریب و غیر مستعمل است و اگر این مسئله درباره استعمال مشک بود، نباید خیمه‌ای مجزا برای آن تدارک دیده می‌شد تا نوبت به نوبت بروند؛ چراکه مشک مالیدن به بدن در نواحی خاص نیست تا حیا، احتجاب و در پرده رفتن را بطلبد.

در بزنگاه‌های ترجمه نیز خطاهایی یافت می‌شود؛ مثلاً در ترجمه سخن شمر که «اعبد الله علی حرف» با اینکه مترجم به معنای لغوی حرف در کلام عرب و آیه قرآن توجه داشته، اما این جمله را چنین ترجمه کرده است: «خدا را ظاهری و بدون باور قلبی می‌پرستد اگر...» (همان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷۴۶). درحالی‌که چنان‌که گذشت، باید چنین ترجمه شود: «در کنار خداپرستی و مرز شرک و کفر است، اگر...».

این کار گروهی، هرچند درخور ستایش است، قلم‌ها و سبک‌های چندگانه در نگارش مقالات، کتاب را از یکسانی دور کرده و اشراف شخص واحد نتوانسته این ناهماهنگی را رفع کند. از سوی دیگر نویسنده هر مقاله مشخص نشده تا خواننده با شناخت وی و سبک و دیدگاهش، پیش‌زمینه‌ای از مقاله پیش روی خود داشته باشد.

اشاره به اختلاف نقل‌ها در متن، مانند آنچه درباره خطبه امام و مقتل حر آمده، از سویی باعث سردرگمی خواننده عام و از سویی دیگر باعث ملالت و خستگی او و خارج شدن کتاب از غرض نگارش شده است. این در حالی است که مثلاً مقتل حر با همان کیفیت در گزارش طبری از ابومخنف آمده و ضرورتی برای شروع نقل از لهوف ابن طاووس دیده نمی‌شود (همان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۷۵۸). در مقتل حضرت ابوالفضل نیز اول گزارش شیخ مفید را نقل می‌کند و سپس گزارش مناقب آل ابی طالب را که هرکدام به گونه‌ای مصیبت آن حضرت را گزارش کرده‌اند. ولی در این کتاب به گونه‌ای نقل شده است که گویا در پی هم می‌آید.

جالب توجه اینکه نویسنده محترم در ادامه به روایت مجلسی - که کاملاً شبیه گزارش مناقب است و اختلافات اندکی دارد - اشاره می‌کند و تلاش دارد آن را گزارشی ضعیف بداند (همان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۸۴۴). در حالی که این گزارش، تفاوت چندانی با گزارش متن ندارد و قرآینی چون نگرانی امام حسین علیه السلام پس از شهادت علمدار لشکرش نمی‌تواند یکسره، عبارت «اذا مضیت تفرق عسکری» را تخطئه کند؛ چراکه «تفرق عسکری» به معنای فرار کردن یاران باقیمانده نیست، بلکه به معنای درهم ریختن شیرازه و نظم یاران باقیمانده یا اردوگاه نظامی من است (ضرورتی ندارد یار و سربازی زنده فرض شود).

موارد مشکوک و سؤال برانگیزی نیز بدون توضیح، نقل شده است؛ مانند شکایت علی اکبر از سنگینی سلاح و تشنگی (همان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۸۱۹) که در گزارش ابو مخنف به نقل طبری نیامده است؛ بلکه در گزارش‌های کم‌اعتبارتر نقل شده و با توجه به سن و سال علی اکبر و وضعیت امام حسین علیه السلام، سؤال برانگیز است.

ج) گزیده شهادتنامه امام حسین علیه السلام بر پایه منابع معتبر

کتاب شهادتنامه امام حسین علیه السلام در چهار جلد، برگرفته از دانشنامه امام حسین علیه السلام است که به همت آیت‌الله محمدی ری‌شهری و پژوهشگران مؤسسه دار الحدیث در دو جلد فراهم گردیده است. نویسندگان با اعتقاد به ضرورت بررسی جامع و همه‌جانبه زندگی اهل بیت علیهم السلام، برای فهم درست گفتار، رفتار و موضعگیری آنان در اوضاع و احوال گوناگون، این دانشنامه را با همکاری محققانی با تخصص‌های مختلف، با هدف پرداختن به تمام مقاطع زندگی امام حسین علیه السلام، تهیه کرده‌اند. (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۱، ص ۱۲).

این کتاب از هفت بخش بدین قرار تشکیل شده است: بخش اول: مهم‌ترین مباحث مربوط به حماسه عاشورا، بخش دوم: پیشگویی‌های پیامبر اکرم و دیگر پیشوایان درباره شهادت امام حسین علیه السلام، بخش سوم: از خروج امام حسین علیه السلام از مدینه تا ورود ایشان به کربلا، بخش چهارم: از رسیدن امام حسین علیه السلام به کربلا تا شهادت ایشان که اصلی‌ترین

بخش است، بخش پنجم: وقایع پس از شهادت امام حسین علیه السلام تا بازگشت اهل بیت علیهم السلام از شام به مدینه، بخش ششم: بازتاب شهادت امام حسین علیه السلام و فرجام قاتلان، بخش هفتم: عزاداری و گریه برای امام حسین علیه السلام در روایات اهل بیت علیهم السلام (همان، ۱۳۹۱، ص ۲۲). برخی از نقاط قوت این اثر عبارت‌اند از: تلاش برای نقل مطالب معتبر، پاسخگو بودن نویسندگان به سؤالات و ابهام‌هایی که ممکن است درباره مسائل مختلف برای مخاطب ایجاد شود، جمع‌آوری مطالب مقاتل کهن و امکان مقایسه آنها با یکدیگر، ذکر متن عربی مقالات در پاورقی، مقدمه‌ای روشن‌نگر درباره مسائل مرتبط با عاشورا و قیام امام حسین و عزاداری، ترجمه روان، و نقل و جمع‌بندی گزارش‌های مختلف و داوری نهایی درباره آنها.

برخی از نقاط ضعف این کتاب ارزشمند عبارت‌اند از: تکرار مطالب ناشی از تکرار متن مقاتل و سردرگمی و ملال مخاطب، ضعف ترجمه در برخی موارد مانند ترجمه عبارت «اعبد الله علی حرف»: «آن گاه، خدا را [تنها] با زبان، عبادت کرده‌ام» و جواب حبیب بن مظاهر: «تو، خدا را با هفتاد زبان، عبادت می‌کنی» (همان، ۱۳۹۱، ص ۴۷۶). درحالی‌که ترجمه صحیح بر اساس آیه قرآن، چیز دیگری است که گذشت، و گرایش کلامی در تحلیل‌های تاریخی، به گونه‌ای که مثلاً گزارش قصد ترور عبیدالله در خانه هانی را با تکیه بر نگاه حداکثری درباره جایگاه مسلم بن عقیل رد کرده‌اند. درحالی‌که پیش‌فرض‌های این استدلال‌ها تنها بر اساس دیدگاه‌های سخت‌گیرانه کلامی پذیرفته است (همان، ۱۳۹۱، ص ۲۶۰) که یارای نفی گزارش مستفیض تاریخی را ندارد.

د) سیره الحسين في الحديث و التاريخ

این کتاب از آخرین آثار منتشر شده آقای علامه مرتضی عاملی است که به تفصیل و با توجه به منابع مورد اعتماد نویسنده، به صورت تحلیلی به تمام زندگانی امام حسین علیه السلام، از دوران تولد تا شهادت، در ۲۳ جلد پرداخته و جلد ۲۳ و ۲۴ آن، نمایه و فهرست این مجلدات است که نویسنده در دوران ابتلا و درمان بیماری سهمگین سرطان، آن را با

پشتکار و اخلاصی تمام نگاشته است (مرتضی عاملی، ۱۴۳۷، ج ۱، ص ۱۲).

کتاب با وجود حجم زیادش، فاقد مقدمه‌ای است که روش و مبانی نویسنده را در نگارش و پژوهش کتاب شرح دهد. در این کتاب نویسنده که با توجه به مهارت و تبعی که در کارهای قبلی خود داشته، اثری بسیار شایسته را فراهم آورده که بیشتر می‌توان آن را تحلیل زندگانی امام حسین علیه السلام از دیدگاه کلام رایج شیعه دید. مؤلف محترم در این اثر در پی پاسخ به هر شبهه و ابهام موجود در سیره امام حسین علیه السلام بوده است؛ چنان‌که مسائل حاشیه‌ای و کم‌اهمیت را نیز به طور مبسوط بررسی کرده است؛ مانند بررسی این گزارش‌ها که معصومان از ران مادرهایشان زاده می‌شدند (مرتضی عاملی، ۱۴۳۷، ج ۱، ص ۲۷۰) یا بحثی مفصل درباره مختون بودن معصومان از شکم مادر (همان، ۱۴۳۷، ج ۲، ص ۶) و اینکه معصومان بازی نمی‌کنند (همان، ۱۴۳۷، ج ۳، ص ۶).

گرچه سیدجعفر مرتضی عاملی نیم‌نگاهی نیز به اتقان و تقدم منابع داشته، اما رویکرد اصلی او در این کتاب، جمع‌آوری حداکثری و دفع حداقلی است؛ برای مثال گرچه خود اذعان می‌کند که داستان عروسی حضرت قاسم در منبع معتبری نیامده است، بازهم در صدد توجیه آن است و دلایل منکران را با تکلفی بسیار، ناکافی تلقی می‌کند (همان، ۱۴۳۷، ج ۱۸، ص ۱۷) یا به جای پرداختن به اینکه استسقای حضرت علی اکبر در بسیاری از منابع متقدم نیست، تنها با ارائه توضیحاتی، در تلاش برای اثبات آن برآمده است (همان، ج ۱۷، ص ۲۵۰).

در این کتاب می‌توان درس‌ها و تحلیل‌های موشکافانه و دقیقی را درباره سیره امام حسین علیه السلام، فارغ از سختگیری در سند روایات، به ویژه در شب و روز عاشورا یافت (همان، ج ۱۶، ص ۱۴).

نتیجه‌گیری

مقتل‌نگاری معاصر شیعه را می‌توان در سه رویکرد ترجمه یا بازآفرینی مقاتل پیشین، جمع‌آوری گزارشی منابع مختلف و بررسی نقادانه مقاتل پیشین، و آفرینش مقاتل جامع تقسیم‌بندی کرد. هرچند کاربرد هرکدام از این عرصه‌ها و مشتریان آن متفاوت است، اما این امر از حرکت رو به جلو و تکاملی سیر مقتل‌نویسی شیعه حکایت دارد که با نگاه علمی به دنبال بررسی حوادث روز عاشوراست.

فهرست منابع

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۳۰ق). طبقات أعلام الشيعة، چاپ اول، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۲. ابن طاووس، رضی‌الدین (۱۳۴۸)، اللهوف علی قتلی الطفوف، اول، تهران، انتشارات جهان.
۳. ابومخنف، لوط بن یحیی (۱۳۹۴). مقتل الحسين: نخستین مقتل مکتوب امام حسین علیه السلام، ترجمه و شرح حجت‌الله جودکی با مقدمه سید محمد مهدی جعفری، قم، خیمه.
۴. _____، (۱۳۷۷). نخستین گزارش مستند از نهضت عاشورا، تحقیق محمد هادی یوسفی غروی، ترجمه و تدوین جواد سلیمانی، چاپ اول، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۵. _____، (۱۵۷ق). وقعة الطف، یوسفی غروی، محمد هادی، چاپ اول، قم، جماعة المدرسين بقم، مؤسسة النشر الاسلامی.
۶. اصغری نژاد محمد (۱۳۷۶). «نقدی بر کتاب موسوعه کلمات امام الحسين علیه السلام»، بصائر، شماره ۲۴، فروردین و اردیبهشت.
۷. امین، سید محسن (۱۴۳۶ق). لواعج الأشجان فی مقتل الحسين، تصحیح و تحقیق سید منذر حکیم، چاپ اول، مشهد.
۸. بینش، عبدالحسین (۱۳۷۶ش). با کاروان حسینی از مدینه تا مکه (ترجمه مع الרכب الحسينی)، چاپ دوم، قم، زمزم هدایت.
۹. پیشوایی، مهدی و دیگران (۱۳۹۰ش). تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهدا علیه السلام، چاپ سوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۱۰. جمعی از مؤلفان (۱۳۸۱). موسوعة شهادة المعصومین علیهم السلام، پژوهشکده باقرالعلوم، چاپ اول، قم، نشر معروف.
۱۱. جمعی از نویسندگان (۱۴۲۸ق)، مع الרכب الحسينی من المدينة الى المدينة، قم، تحسین.

۱۲. حسینی، سیدعبدالله (۱۳۸۶). معرفی و نقد منابع عاشورا، چاپ اول، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۳. دریاب نجفی، محمود (۱۳۸۱). یوم عاشوراء، چاپ اول، قم، نجبا.
۱۴. رافعی فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، چاپ دوم، قم.
۱۵. رنجبر، محسن (۱۳۸۶). «سیری در مقتل نویسی و تاریخ‌نگاری عاشورا از آغاز تا عصر حاضر»، تاریخ در آینه پژوهش، سال چهارم، شماره دوم: تابستان، شماره سوم: پاییز و شماره چهارم، زمستان.
۱۶. صاحبی، محمدجواد (۱۳۷۵). مقتل الشمس تحقیق و تحلیل تاریخ نهضت حسینی، چاپ سوم، قم، انتشارات هجرت.
۱۷. _____، (۱۳۷۴). سیر مقتل نگاری، مجموعه مقالات دومین کنگره بین‌المللی امام خمینی و فرهنگ عاشورا، دفتر دوم.
۱۸. صادقی کاشانی، مصطفی (۱۳۹۵). تصحیح و منبع‌شناسی کتاب الملهوف، سید بن طاوس با استفاده از ۵۷ نسخه خطی، اول، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۱۹. قمی، شیخ عباس (۱۳۷۹ش). منتهی الآمال فی تواریخ النبی و آل، چاپ اول، قم، دلیل ما.
۲۰. _____، (۱۴۲۱ق). نفس المهموم فی مصیبة سیدنا الحسین المظلوم و یلبه نفثة المصدور فیما یتجدد به حزن العاشور، چاپ اول، نجف، المكتبة الحیدریة.
۲۱. قهرمانی شایق، بهاء‌الدین (۱۳۹۴). مقتل‌نامه، بررسی و تحلیل شیوه‌های تاریخ‌نگاری مقتل از آغاز تا پایان قرن پنجم، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس.
۲۲. کلبیرگ لتان (۱۳۷۱)، کتابخانه سید بن طاووس و احوال و آثار او، مترجم علی قرایی، رسول جعفریان، اول، قم، کتابخانه مرعشی نجفی.
۲۳. گروه حدیث پژوهشکده باقرالعلوم (۱۳۸۵). فرهنگ جامع سخنان امام حسین علیه السلام همراه با متن عربی کتاب موسوعة کلمات الامام الحسین علیه السلام، ترجمه علی مؤیدی، چاپ سوم، قم، نشر معروف.

۲۴. گروهی از تاریخ پژوهان به سرپرستی مهدی پیشوائی، تاریخ قیام و مقتل جامع سیدالشهدا علیه السلام، چاپ سوم، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰ش.
۲۵. مجاهدی، محمدعلی (۱۳۸۶). پژوهشی در مقتل های فارسی، چاپ اول، قم، پژوهشکده تحقیقات اسلامی.
۲۶. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۸ش). دانشنامه امام حسین علیه السلام بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، چاپ دوم، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.
۲۷. _____، (۱۳۹۱ش). گزیده شهادت نامه امام حسین علیه السلام بر پایه منابع معتبر، چاپ اول، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.
۲۸. مرتضی عاملی، سیدجعفر (۱۴۳۷)، سیرة الحسین فی الحدیث والتاریخ، چاپ اول، لبنان، مرکز الاسلامی للدراسات.
۲۹. مقرر، عبدالرزاق الموسوی (۱۳۷۷). مقتل الحسین علیه السلام، قم، شریف الرضی.